

БИБЛИОТЕКА ЈУГОСЛОВЕНСКОГ УДРУЖЕЊА ЗА МЕЂУНАРОДНО ПРАВО
(Bibliothèque de l'Association Yougoslave de Droit International)

XXVI

Д-р БОРИСЛАВ Т. БЛАГОЈЕВИЋ
(Dr. BORISLAV T. BLAGOYEVITCH)

ИНВ. ОГ.
695

ПОЈАМ ЛИЦА БЕЗ ДРЖАВЉАНСТВА
(La notion des apatrides)

Оштампано из „Архива за правне и
друштвене науке“ за октобар 1937 г.

БЕОГРАД 1937 BEOGRAD

ПОЈАМ ЛИЦА БЕЗ ДРЖАВЉАНСТВА

I. Јединка и колективитет претстављају два реална факта која стоје у тесној вези један са другим, али који се морају, како антрополошко-физиолошки тако и социолошки, јасно један од другог појамно двојити. Јединка, Ja, Ти или Он, па било да је у питању човек као јединка или неко друго живо биће (на пр. животиња¹⁾), претставља не само једну количину физичке (у најширем смислу) енергије, енергија која сама као таква, својом елементарном снагом (тј. силом било које врсте), дејствује на околину и средину у којој постоји и дела, већ она значи и једну чинијеницу социјалне средине, која се јавља као израз нужности (или бар стварне појаве), афирмирајући се, према приликама и под детерминацијом околности и прилика, као социјална снага која, као таква и у мери своје јачине²⁾, дејствује на друге јединке, дејствује, дакле и посебно, и на сам колективитет³⁾. Колективитет⁴⁾, подразумевајући под њим скуп јединки које га у једном даном моменту, тј. у моменту посматрања⁵⁾, сачињавају, значећи, дакле, у формалном смислу, Mi (тј. Ja, plus Ti, plus... итд.), претставља ипак, као такв, као реална појава, зависна у великој мери, посебно у погледу могућности свога постојања, од јединки, поред, изван, чак изнад јединки које га у једном даном моменту омогућавају и сачињавају, једну самосталну појаву која, социолошки

(1) B. Friedrich Alverdes: *Tiersoziologie*, Leipzig, 1925; Karl Kautsky: *Die materialistische Geschichtsauffassung*, Berlin, 1927, посебно прву књигу; *Natur und Gesellschaft*.

(2) Јачине крепе релативистичким мерилом односнога доба, а по основи једино могућег принципа релативитета предности свих, не само социјалних него чак и природних појава. — B. Dr. Max Ernst Mayer: *Rechtsphilosophie*, Berlin, 1922, S. 65 ff.

(3) То дејство у погледу колективитета може бити различито, и оно се може односити на његову садржину било на његов склон.

(4) У коме се правцу, у новије време, употребљава у немачкој литератури израз Samfund. — B. Nikolaus Gjelsvik: *Das Internationale Privatrecht in Norwegen*, Leipzig, 1935; Dr. Ernst Wolgast: *Völkerrecht, u. Das gesamte deutsche Recht in systematischer Darstellung*, herausgegeben von Rudolf Stammel Zweiter Band, Berlin, 1934; Hans Helmut Dietze: *Naturrecht in der Gegenwart*, Bonn, 1936.

(5) А који моменат не јора да се поклана са моментом делава посматрача, тако да се у данашњој науци сме више истиче нужност и оправданост посматрања ствари и социјалних појава са гледишта и с погледом на схватања, ступањ (и то као техничке тако и културне) развијености и фактички однос снага односнога времена. Отуда се, на пример, у погледу римског права, сме јаче истиче потреба историско-социјолошког, дакле динамичног, на супрот досадашњем статичком, изучавању правних институција. Ова идеја, наглашена од професора Paul Frédéric Girard-a (*Manuel élémentaire de droit romain*, 8. éd., Paris, 1929; *Histoire de l'organisation judiciaire des Romains*, Paris, 1931), била је посебно развијена од стране професора Maunier-a и Giffard-a (*Sociologie et droit romain*, Paris, 1930), а она данас служи као основ борбе која се у национал-социјалистичкој Немачкој води против „духа римског права“ (о чему и посебно Fritz Schulz: *Prinzipien des römischen Rechts*, München, 1934; и Fritz Markuli: *Der deutsche und der römische Rechtsgedanke*, Hamburg, 1935). — О претеривању која се у овом погледу често чине (већ и раније под утицајем романтичарских идеја Хердера, Грима и других) у немачкој литератури, посебно у погледу процесије правних институција ми смо већ раније указали у нашој књизи *Начела приватнога процесија права*, Београд, 1936, стр. 91—95.

а не и антрополошко-физиолошки⁹⁾, постоји и дејствује, самостално¹⁰⁾, како на друге колективите тако и на саме јединке и то као на оне који га сачинjavaju (што је редован случај), тако и на оне који се налазе, структурно, изван њега (што је када случај), и при чemu интензитет овога утицаја, онда када он постоји, може бити јачег или слабијег степена, што зависи од величине или мањег интересног односа природе колективитета у питању и односне јединке¹¹⁾.

Јединка и колективитет, као појаве и као појмови друштвених одн. духовних наука¹²⁾, претстављају, дакле, два основна појма. Као реалности, јединке и колективитет долазе у различите односе и то како интракатегоријално (тј. однос колективитета према јединкама и јединки према колективитетима), тако и интракатегоријално (тј. однос самих јединки међусобно одн. самих колективитета међусобно). Претстављајући с једне стране супстрат колективитета (јер без ње не може ни бити колективитета) а с друге стране једну самосталну појаву, силу, снагу, реалност која се поставља поред колективитета или која му се чак и супротставља¹³⁾, јединка бива, у колико се она јавља као супстрат колективитета, њеме апсорбована, док се она, с друге стране, односно у колико се она јавља као самостална појава, поставља колективитету као реалност са којом он мора да рачуна, чак да прави компромисе¹⁴⁾. Слично и у погледу самога колективитета. С једне стране, имајући за свој супстрат одређене јединке, колективитет их впотребује, тако да се они претапају у њега, а с друге стране, претстављајући једну самосталну

(9) Отуда долази потрепаност, тачније претераност, као последица несистематизације и нејасног разликовања како код јединке тако и код колективитета између социјализата и антрополошко-физиолошког, т. ј. органске теорије о држави (в. посебно Oskar Hertwig: *Der Staat als Organismus*, Јена, 1922; Dr. Barbara Horvath: *Staatsorgantheorie*, Szeged, 1926; Dr. G. Salomon: *Allgemeine Staatslehre*, Berlin und Wien, 1931, S. 142–147 и тако наведену литературу), а који има, у области опште социологије, одговарајућу доктрину, у т.зв. културалној школи (в. близаке M. N. Cornejo: *Sociologie générale*, 2. ed., Pariz, 1929).

(10) Ми нарочито овде напомињамо да је у питању једна „самосталност“, а не и „независност“ (од којих, опет, сваки може бити изражен у различитом смислу; на пример однос између државе и њених државитва, однос између самих држава или однос између самих државних дериватива унутар једне исте државе, а по природи којих однос, посматраних са правно-поредактичном становиштвом, треба одређивати правне карактеристике, па према томе и различи, између ових права, т. ј. између — државе — као „међувладарно право“ властитије — и покрајине, кантоне, општине и других самоуправних — у најширем смислу — тела), која разлика може, мислим, да пружи основу за правилно дефинисавање и категорисавање влога првих појава. — О правилима овога разликовања у посебном случају разликовања између поступка утврђења (*Erkenntnisverfahren*) и поступка извршења једи обезбеђења (*Exekutionsverfahren*), је подробије реч у нашој књизи: *Систем извршног поступка*, Београд, 1937.

(11) В. близаке овом посебно Theodor Litt: *Individualium und Gemeinschaft*, 3. Auflage, Leipzig, 1926; Rudolf Smend: *Verfassung und Verfassungsrecht*, München, 1928.

(12) Тако као војнови Geisteswissenschaften за паралаксу од Naturwissenschaften. — B. Heinrich Rickert: *Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft*, Vierte Auflage, 1921; Erich Becher: *Geisteswissenschaften und Naturwissenschaften* — Untersuchungen zur Theorie und Einleitung der Realwissenschaften, München, und Leipzig, 1921.

(13) Отуда случајева т.зв. несоцијалних јединки које, у односу на смисло колективитета у питању, могу заузимати пегативан или поситиван став, т. ј. бити, са гледишта релативистичког периода друштвених иституција (па према томе и самога колективитета у односу на кога јединка „питри“), напредне и назадне, откуда и категорије јединки које се сматрају, у једном одређеном колективитету и са гледишта вредности односнога премена, било као реакционара било као револуционара.

(14) Не треба мислити да колективитет не „рачуна“ са јединком у колико се она јавља као супстрат колективитета, већ је он са њом, у овом правцу, већ „рачуна“, тако да је сам колективитет тако подељен да одговара овом делу јединке који чини његов супстрат, да је, дакле, апсорбује.

појаву, колективитет се поставља као реалност са којом све јединке¹⁵⁾, па било да оне припадају колективитету или не, морају да рачунају, чак да прље компромисе¹⁶⁾. На тај начин, поред идентитета јединке и колективитета, идентитета који долази као последица апсорбирања, ми имамо, чак онда када једна јединка претставља супстрат колективитета, и паралелност, као самосталних појава, јединке и колективитета, паралелност¹⁷⁾ која нужно намеће и питање, основно, начелно и принципијелно, односно јединке према колективитету. На томе питању су се створиле многе теорије¹⁸⁾, но у њихово се излагање овде не можамо упуштати¹⁹⁾. У основи, за нас као, по нашем мишљењу, тачан одговор, намеће се следеће: постављање друштва као главнога фактора не само да не искључује постојање и развијање појединца, него чак намеће потребу и нужност развијања појединца, индивидуе, но то развијање, привредно, интелектуално или слично, не сме ићи не само на штету других, него ни на штету друштва, чак шта више оно је допуштено

(12) А ил се с обзиром на нашу тему, одржавамо само на проблему интернативних односа између јединке и колективитета, мада се, као војна, овај однос може да постази, као што се и поставља, и у јако ширем обијеку, т. ј. као проблем интернативних односа било између самих јединки било између самих колективитета (па било да су у питању исте или различите прсте). Овај овакви проблем одговара проблему држављанства правних лица (в. одлична излагања досадашњих схватања и врло добра кратичка цитирања код René Clemens: *Personnalité morale et personnalité juridique*, Paris, 1935), и па вега се, т. ј. у погледу питања држављанства првих лица, могу, сходно и mutatis mutandis, применити исте овакве идеје као и у погледу држављанства физичких лица, јер су и једна и друга врста лица „правничка“ лица, т. ј. производи правнога поретка једи, правне категорије.

(13) Све што је речено горе у прв. II, важи аналогије и овде.

(14) Паралелно се јавља само у колико су у питању ови појмови као самосталне појаве, а они се може, у колико је у питању један конкретан случај, један, дакле, конкретан однос, јављати било као различитост (супротност) било као идентичност (аглажност) интереса јединке и колективитета у питању.

(15) Шта више, и у овакву досада написану утврђених становишта, истичу се нова гледишта која иду до супротности са овим равнијама. Ни овом месту да укажемо само на два случаја: 1. У погледу толинстичке филозофије било је владајуће и скоро опште мишљење да колективитет (посебно држава) постоји ради јединке, да он има да служи јединци и да је, сходно хришћанском учешту, појединцица свега и света, т. ј. да у сукобу државе и јединке интерес ове друге клаја да буде одлучујући (тако посебно Maurice de Wulf: *L'individu et le groupe dans la scolarité du 13 siècle*, Revue Néoscolastique de Philosophie за новембар 1920; па то J. Zeller: *L'idée de l'Etat dans s. Thomas d'Aquin*, Paris, 1910; C. M. Schneider: *Die sozialistische Staatsidee betrachtet durch Thomas von Aquin*, 1894; V. Catherine: *Moralphilosophie*, 1911; L. Schilling: *Christliche Gesellschaftslehre*, 1928); у новије време (нарочито Edelbert Kurz, у одличној књизи *Individualium und Gemeinschaft beim hl. Thomas von Aquin*, München, 1932, посебно S. 53–55, 54–58) истиче се мишљење: der Mensch ist für den Staat da und nicht umgekehrt, па то сино у погледу ових ствари wo Mensch und Staat gleicher Art miteinander sind; wo der Mensch höher ist als bloss irdische Staat, da ist der Mensch frei von Staat, da muss der Mensch sich i Helfer sein zum Höheren. — 2. У погледу схватања немачког романтизма (Hamann, Herder, Schleiermacher, Novalis, Schlegel, Görres, Fichte, Möller) о односу државе и појединца, схватања које је до сада сматрано као негирање личности ве рачуна колективитета, предуказује се у појмијеме покушај да се ово схватање корегира у корист личности (в. расправу Paul Kluckhohn-a: *Persönlichkeit und Gemeinschaft* — Studien zur Staatsaufbauung des deutschen Romantik, Halle, 1925).

(16) Ми би чак ишли дотле да сматрамо да целокупна историја социјалних покрета, чак целикупна историја социјалних наука (почев од филозофије па до оних појконкретнијих), претставља сако решавање, решавање фактичко или теориско, овога проблема, а посматрајући ову теорију (јер се као што је правилно приметио Karl Vorländer: *Geschichte der Philosophie*, Berlin, 1902, филозофија се учи кроз историју, јер је историја филозофије филозофија), ми смо дошли до мишљења, формулисаног дакле код закључка, које је изнето у тексту.

само онда када је управљено на корист друштве, односно на корист других појединача¹⁷⁾.

Различитост интереса¹⁸⁾ који у једном даном моменту постоје у сferи социјалног бивања и који сви, конкретизујући се у односу на један мањи или већи број јединки, могу да добију свој одговарајући израз и, евентуално, своје одговарајуће задовољење само у оквиру колективитета који настаје и постоји сходно и у смислу тога интереса (дакле обухватajuћи оне јединке оди, имајући за супстрат оне јединке у односу на које је конкретизован интерес у питању), намеће, нужно и у стварности¹⁹⁾, настајање и постојање различних врста колективитета. Посматрано, дакле, по своме структуралном облику, колективитет се јавља као интересна заједница²⁰⁾²¹⁾. Обухватajuћи једну јединку, која на тај начин постоје супстрат колективитета, колективитет у питању обухвата односну јединку само у мери конкретизације, у погледу ње, интереса чији је израз колективитет као интересна заједница. А то ће рећи да ниједна заједница не обухвата целог појединача као таквог, већ да она само апсорбује један део њега, тако да тек сам колективитет, тачније један већи или мањи број њих, обухватају целиог појединача, све његове интересе (разуме се са ограниченима која се постављају као последица већ реченог). Отуда Аристотелове речи: Човек је друштвена животиња, треба схватити да је он као целина друштвен, тј. да је, сходно категоријама својих интереса, апсорбован колективитетима и да само у њима (а не само у једном од њих) може и мора да тражи задовољење тих интереса.

Различитост интереса као категорија, праћена с једне стране истоветношћу конкретизације интереса на страни већег или мањег броја појединача, проузроковала је и стварање већег броја колективитета²²⁾. Тај број је у различитим периодима времена врло различит и он зависи од општег културног и социјалног (а природно и техничког) развоја људске заједнице. Обим, пак, појединачних колективитета, као заједница интереса, може бити исто врло различит и у тој својој градацији он се, макар са колико скученом садржином, пење до човечанства, људског друштва, тј. обухватajuћи све поје-

(17) В. близје нашу књигу *Уговори по пристанку — Форкуларни уговор* р. Београд, 1934, стр. 9 и даље.

(18) Различитост по квалитету, т. ј. прска диференцијација а киткада и само диференцијација у погледу праваца истоветно — квалитетног интереса. То ће рећи, математички изражено, постојање у првом случају истоветности праваца и смисла, а у другом случају постојање истоветности праваца или различитости смисла.

(19) О појму нужности в. на пр. Max Adler: *Die Staatsauffassung des Marxismus*, Wien, 1922, S. 21 ff.

(20) В. Dr. Max Ernst Mayer: *Rechtsphilosophie*, Berlin, 1922, S. 25—26.

(21) В. приједбу 4. — Ми се овде не можемо упуштати у налагање основних диференцијалних категорија колективитета, а посебно не у налагање разлике које се повлачи у нејачкој литератури између заједница (*Gemeinschaft*) и удружења (*Gesellschaft*) као две основне категорије изражавају колективитета, у толико пре што сматрано да се у супротстављању (које је нарочито истакнуто у новијој национал-социјалистичкој литератури) ове две категорије, које се као такве замста могу разликовати, врло често претерује: В. Hans Helmuth Dietz: *Naturrecht in Oegenwart*, Bonn, 1936. (Ми смо овде нагласили да је у питању новаја национал-социјалистичка литература, хотећи тиме да нагласимо разлику од оне која је раније постојала. Међутим под овим изразом треба разумети скоро сва дела која се данас стварају у Немачкој, пошто, по речима немачког Reichsrechtsführer-a Dr. Hans Frank-a — изражених приликом обустављања, после четрдесет и једне године издавања, часописа *Deutsche Juristen Zeitung* — сва наука у Немачкој има и мора да служи само национал-социјализму). Отуда он, у погледу задатка часописа, закључује: *Es darf keine juristische Zeitschrift mehr geben, die nicht bewusst im Dienst der national-socialistischen Rechtsreformierung und damit im Dienst am deutschen Volke steht.*

(22) Ми остављамо овде на страну питање како је у стварности дошло до образовања колективитета, т. ј. да ли је и у колико је при њиховом формирању, а нарочито уређењу и евентуалној организацији, било употребе силе, преваре или других средстава која бих се имала сматрати недопуштеним. На ову чињеницу, која је од врло велике социјалноге важности, врло се често заборавља, а међутим она само може да пружи објашњење многих постојећих колективитета и посебно објашњење њиховог данашњег облика (на пр. проблем државних облика).

динце²³⁾). У низу колективитета ужег обима²⁴⁾, истиче се, данас, посебно држава као скуп лица која се налазе под влашћу једног заједничког правног поретка (и то поретка прописаног од саме те државе) или чија се ефикасност, важење²⁵⁾, своди на територију државе у питању. При томе врсност веза које постоји између државе и појединача може бити различитог смисла (и то с обзиром на квалитет интереса у питању), но као најважнија између свих њих, као веза која јебитна, суштествена за сам појам државе (у смислу у коме се она данас схвата и дефинише²⁶⁾), јавља се веза државе-љанства²⁷⁾.

Држава је један колективитет који се одликује посебним циљем и начином за остварење свога циља, начином који се оличава у постојању и дејству правнога поретка. Постојећи паралелно са другим исторским колективитетима (дакле са другим државама), она мора да ограничи просторно ефикасност свога правнога поретка и то се ограничавање своди на територију државе у питању, тако да се ова јавља као мера, граница просторног домаћаја ефикасности правнога поретка односно државе (тзв. *Gebietshoheit*)²⁸⁾. Она, међутим, мора да буде ограничена и у погледу личности на које се има да односи правни поредак у питању, те отуда посебно везивање, као израз заједнице интереса, извесног већег или мањег круга лица за државу у питању, за њен правни поредак (тзв. *Personalhoheit*). То везивање може бити врло различито, више или мање трајно и више или мање од значаја за само постојање и структуру државе. Између тих разних везивања, као што смо рекли, истиче се, као веза између државе одн. једног одређеног правног поретка преко кога се изражава постојање и дејство државе у питању и једне јединке, једног појединача, веза држављанства, имајући, при употребијењу са свим другим, једну не само најтрајнију него и, у погледу самога факта и појма државе као социјалне појаве, најзначајнију важност, важност која иде дотле да се та веза одн. скуп јединки везаних том везом за државу (дакле: народ) каткада идентификује са државом. У самој ствари у питању је само један облик заснивања интересне заједнице (која се јавља као држава) између лица која се, с обзиром на заједницу интереса а по основи критеријума који се унапред постави као мерило за оцену факта постојања тога интереса, те веће, јављају као чланови те заједнице (која се јављају, дакле, као држављани). Ипак, тај облик везивања, с обзиром на значај који му се данас придаје у правном поретку било које државе, с обзиром на правну ситуацију коју он, у држави у питању или ван ње, ужива, с обзиром на правне функције — права и дужности — које му се, под владом овог или оног правног система, приписују, с обзиром на однос правила и изузетака

(23) Прека тоје ни сматрамо да постоје интереси који су заједнички сима људима (разуђе се са изузетком т.зв. несоцијалних јединки; супротно Mayer: es gibt kein Interesse, das von allen Menschen geteilt wird). Такав један интерес, који, дакле, диктира постојање човечанства као колективитета, као интересне заједнице, је и интерес социјалне правде (оди. социјалне једнакости) или интереса мира, те се о човечанству, о заједници свих људи, кора говорићи не као о извесном „notwendiger Gedanke“, већ као реализацији, као колективитету, као самосталној појави о чијем се утицају треба и мора водити рачун.

(24) Развеје се ужега облика у односу на човечанство као колективитет најшире облика, но шава доста широког облика у односу на многе друге врсте колективитета.

(25) Дакле не и примена, јер она може прелазити и границе државе у питању, на којој могућност се заснива и идеја и појам Међувладарног приватног права — в. J. v. Staudingers Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch, VI Band: Einführungsgesetz (Internationales Privatrecht) erläutert von Dr. Leo Raspe, München—Leipzig, 1931, S. 2.

(26) То јест у смислу тројства: територија—народ—класт.

(27) Остале веће, које су много мање ставне и мање искристалисане, јављају се, на пример, веза пореских обвезника, веза имаоца непокретних имања и друге.

(28) В. Walter Heinrich: *Theorie des Staatsgebietes* — Entwickelt aus der Lehre von den lokalen Kompetenzen des Staatsperson, Wien—Leipzig, 1922; Ibid: *Kritik der Gebietstheorie*, Breslau, 1926; Paul de Lapradelle: *La frontière*, Paris, 1928; Walter Hamel: *Das Wesen des Staatsgebietes*, Berlin, 1933; Herman Heller: *Staatslehre*, Leyden, 1934; Schade: *Wesen und Umlang des Staatsgebietes*, Berlin, 1934; Dr. Adolf Schnitzer: *Staat und Gebietshoheit*, Zürich—Leipzig, 1935.

и усвајање ове везе, у многим случајевима или чак и у многим правним поретцима као целинама³²⁾, као основе за њихово разликовање, има данас посебну важност, тако да се он јавља као основни у питању решавања односа једног лица према извесном правном поретку, односно, у крајњој линији, као основ за одређивање јединки које сачињавају, чине супстрат колективитета-државе³³⁾.

Држављанство је, према томе, правни однос извесног лица према држави и то један однос редовне и сталне природе, тако да у правном поретку сваке државе важи правило да се тај поредак у првом реду, у својј својој потпуности и као редован начин регулисања правно-релативних односа, има да примене на лица која се, с погледом на правни поредак у питању, сматрају држављанима државе која је нормирала тај правни поредак. која је, посматрана са гледишта правне науке³¹⁾, сама тај поредак. Отуда велика важност која се, како у теорији тако и у пракси примене закона (дакле конкретизовања правних ситуација апстрактно, у ширем или ужем обиму, предвиђених једним извесним правним

(29) Веза држављанства, као таква, игра данас извесну улогу у свима правним поретцима. Ипак, тај значај није свуда исти и док је он, по правилу, у Европи посебно наглашен, у Енглеској и Америци је његов значај много мања. За доказ тога могу најбоље да нас послуже тзв. таке вељашта (*Anknüpfungsmomente-points de rattachement*; n. Dr. Ernst Frankenstein: *Internationales Privatrecht-Grenzrecht*, Ester Band Berlin-Grunewald, 1925, S. 45 ff; Nikolaus Gjelsvik: *Das internationales Privatrecht in Norwegen*, Leipzig, 1935, S. 39 ff; Gustav Walker: *Internationales Privatrecht*, Fünfte Auflage, Wien, 1934, S. 88 ff; A. N. Makarov: *Précis de droit international privé d'après la législation et la doctrine russes*, Paris, 1932, p. 154 et suiv.) у области сукоба закона. Јер док се у европским континенталним законодавствима даје предност држављанству, дотле се у енглеском праву даје предност доменилу (в. Cheshire: *Private International Law*, Oxford, 1935; A. N. Dicey: *A digest of the law of England with reference to the conflict of laws*, London, 1927; John Westlake: *A treatise on private international law*, London, 1925), а у северно-америчком праву чак предност међуправне радије (в. Pierre Wiguy: *Essai sur le droit international privé américain*, Paris, 1932; Dr. Annemarie Hinrichsen: *Die lex loci contractus in amerikanischen Internationalprivatrecht*, Heidelberg, 1933). Сличан случај, истине у много мањој мери, срећемо и код питања уживања права под владом појединачних правних поредака, када се често даје предност другим чинионцима а не, као што се то данас за правило поставља, факту држављанства (на пр. наш изборни закон из 1922 године, који је признавао право гласа, без обзира на држављанство, свима лицима словенске расе и језика, која су се стално наставила у нашој држави; в. близже Dr. Heinrich Triesel: *Internationale Regelung der Staatsangehörigkeit*, у *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht*, Band I, 1929, S. 192).

(30) Отуда се заткада у овом погледу и претерivalo (в. Alexander Hold-Fernek: *Lehrbuch des Völkerrechts*, Zweiter Teil, Leipzig, 1932, S. 21 ff), тако да се држава идентификовала са љичним држављанима, са народом (у смислу скупа држављана). Међутим, ако је постојање лица, јединки битно за постојање државе, постојање било везе држављанства и поплавчена разлике у правном поретку на основу и поводом држављанства није никако битно (n. Hans Kelsen: *La naissance de l'Etat et la formation de sa nationalité. Les principes, leur application au cas de la Tchéco-Slovénie*, у *Revue de droit international*, 1929, II, p. 613 et suiv.). Битно је само питање правног поретка (за коме се принципу има и решавати питање да ли је једна држава стара или нова). Веза држављанства, онаква каква се она данас заминила, може да буде замењена и неком другом везом: на пр. неком бадљеву на територији државе у питању, тако да би супстрат државе сачињавала сва лица налазећа се на њеној територији, тако да би се, дакле, као „држављани“ имали сматрати сва таква лица.

(31) У смислу схватња које смо наложили у нашој измени: Начела приватнога процеснога права, Београд, 1936, стр. 65 и даље; в. наш чланак Критики теорије институције, у Браничу за фебруар 1937.

поретком), придаје институцији држављанства. Отуда, сасвим разумљиво, потреба тачног утврђења стања једног лица у овом погледу, јер се само на тај начин, с обзиром на важност и значај који се везује, сходно гласу односног правног поретка, за овај однос једног лица према некој држави, може постићи пуна и правилна примена закона³²⁾). Сам, пак, однос држављанства, будући израз једне везе правне природе која постоји између јединке и колективитета, и имајући да буде симбол заједнице интереса која је изражена у појави колективитета а која се конкретизује у односу на једног одређеног појединца, има да буде (сходно реченом), јако у погледу свога настојања тако и у погледу свога постанка, дејства и престанка, регулисан од стране самога правнога поретка преко кога се и у коме се изражава, манифестије факат колективитета у питању, дакле факат државе³³⁾). Отуда, с обзиром да је у питању одређивање јединки

(32) На тај начин питање држављанства се јавља као једно питање најопштијег, установног карактера, те би као такво, по својј природи, имало да буде предмет науке установног права, једно, дакле, претходно, јавно-правне природе питање примене правнога поретка у општеј. Отуда се идеји коју је изразио професор г. др. Милан Бартони, речима „une question préalable du droit Public, en Droit International Privé“ (*Exposé du Droit International Commercial, selon la législation et la jurisprudence Yougoslave en Serbie*, Paris, 1927, p. 9), мора дати, мислимо, још шире обим т. ј. тако да се држављанство јавља као претходно питање свакога појединичног права, имајући, према томе, установно-правни карактер (оно је у извесној мери изражено код Georges Scelle: *Précis de droit des gens*, Tome II, Paris, 1934, p. 135—142; Walter Barckhard: *Organisation der Rechtsgemeinschaft*, Basel, 1927, S. 361—365; Sterling Edmunds: *Das Völkerrecht — ein Pseudorecht*, Berlin, 1933, S. 139—154; Dr. Gustav Schwartz: *Das Recht der Staatsangehörigkeit in Deutschland und in Ausland seit 1914*, Berlin, 1925, посебно S. 175—205). Зато је сасвим разумљиво да је ово питање, као основно, принципијално, претходно, третијарно скоро у смислу гранама права (исказујући на теориску систематизацију). Оно је „предмет“ Међународног приватног права (в. на пример, Dicey: „A digest of the law of England with reference to the conflict of laws“, London, 1927, p. 156—202; Antonio Sanchez de Bustamante u Syrven: *Derecho internacional privado*, t. I, 2 ed., Habana, 1934, 245—330; J. P. Niboyet: *Manuel de droit international privé*, Paris 1928, p. 61—294; L. v. Bahn: *Theorie und Praxis des Internationalen Privatrechtes*, Zweite Auflage, Erster Band, Hannover, 1889, S. 164—300; P. Pouillet: *Manuel de droit international privé belge*, Louvain-Paris, 1925, p. 35—121; Julie Valery: *Manuel de droit international privé*, Paris, 1914, p. 123—337; John Westlake: *A treatise on private international law*, London, 1925, p. 365—379) и Међународно јавно право (в. на пример, Ernst Woligist: *Völkerrecht*, Berlin, 1934, S. 742—744; Fr. W. v. Rauchaupt: *Völkerrecht*, München-Leipzig, 1936, S. 50—57; Dr. E. Ullmann: *Völkerrecht*, Tübingen, 1908, S. 347—330; Hildebrandt Accioly: *Tratado de derecho internacional público*, томо I, Rio de Janeiro, 1933, p. 459—492; Dr. J. C. Brantschil: *Das moderne Völkerrecht*, Dritte Auflage, Nördlingen, 1978, S. 213—219; Paul Fauchille: *Traité de droit international public*, huitième édition, Paris, 1928, tome I, p. 840—879; Giulio Diens: *Diritto internazionale*, 3 ed., Milano, 1930, p. 312—326; J. de Louter: *Le droit international public*, 2 ed., Oxford, t. I, 1920, p. 264—274), и државног права (в. на пр., Fritz Fleiner: *Schweizerisches Bundesstaatsrecht*, Tübingen, 1923, S. 99—115; Dr. Paul Laband: *Das Staatsrecht des deutschen Reiches*, Fünfte Auflage, Tübingen, Erster Band, 1911, S. 134—189) и грађанско право (в. на пример, Dr. Armin Ehrenzweig: *System des österreichischen allgemeinen Privatrechts*, Ester Band, Leipzig, 1968, S. 291—307). То, пак, све, мислимо, покажује тачност нашег закључка.

(33) В. наша расматрана у раду *Појам права у систему* проф. г. др Ђорђа Тасина, у Браничу за децембар 1935.

које сачињавају, у најважнијем правцу, супстрат колективитета, право и дужност (функција) државе да путем свога правног поретка регулише однос свога држављанства, тј. да одреди која се лица имају, са становишта своје оцене интереса који се конкретизује на страни извесног појединачног сходно заједнички интереса израженој у самој њој, сматрати као њени држављани³⁴⁾. С тога у свима земљама налазимо одговарајуће правне прописе којима се регулише питање њиховога држављанства, тј. регулише питање стицања и губљења држављанства односне државе, дакле којима се одређује припадништво, веза некога извеснога лица са државом као колективитетом чији је заједнички интерес изражен у правцу и садржини правног поретка (разуме се изражен онако како га схватају они којима у једном даном моменту припада функција, мот да тај интерес формулишу, да, дакле, формулишу правни поредак³⁵⁾)³⁶⁾.

Свака држава, као што смо рекли, прописује норме о своме држављанству. У томе погледу, па било да то она чини потпуно самостално или по претходном споразуму са извесним већим или мањим бројем држава, она се руководи основним интенцијама које су се искристалисале у односном периоду времена а под утицајем околности и прилика односнога ступња друштвенога развоја средине у питању, дакле свака држава, сходно датоме (*donné*), формулише правила о социјалном држављанству у погледу институције држављанства (*constituit*)³⁷⁾. Те се норме тичу како стицања тако и промене и губљења држављанства. При томе спушта правна теорија се труди да, у циљу што потпунијег и целисноднијег регулисања установе држављанства, постави извесна руководна начела којима би се имале, као чланови једне опште међународно-правне заједнице и као фактори мира и правне сигурности, инспирисати поједине државе при доношењу својих посебних норми о држављанству. Између тих основних руководних начела која су данас, као директиве добре правне политике

(34) Да ли је она при томе везана извесним општим принципима међународног права, питање је које је врло често предмет дискусије у правној науци (в. одлична излагања проф. Lapradelle-a, у *Revue de droit international privé*, 1922—1923, р. 144 et suiv., а поводом енглеско-француског спора о држављанству Малтезана живећих у Алжиру). Мнако, мислимо да се оновода на проблем самога појма права и посебно проблема постојања међународног права (без обзира да ли је у питању дуалистичко или монистичко — разуме се са приматом међународног права — схватање; в. најновије одлично дело Dr. Dr. Gustav Adolf Walz: *Völkerrecht und staatliches Recht*, Stuttgart, 1933, посебно S. 1—26).

(35) О овоже близу у нашем раду Кодификација трајанског права у Правосуђу за 1935.

(36) На овај се начин, мислимо, најпотпуније и најтачније решава и питање правне прароде држављанства и то тако да теорија уговора (в. André Weiss: *Manuel de droit international privé*, huitième édition, Paris, 1930, р. 2) мора бити у потпуности одбачена (изречно у томе прашну проф. Walter Burckhard: *Organisation der Rechtsgemeinschaft*, Basel, 1927, S. 143: . . . das Verhältniss der Staatsbürger zum Staat ist kein vertragsmässiges; es steht für seinen Bestand so wenig wie für seine Entstehung und seine Eriöschen oder seine Ablösung unter den Regeln des Vertragsrechts).

(37) В. близу овоме нашим чланак: Извори права, у Правосуђу за децембар 1935, и нашу књигу: Начела приватнога процеснога права, Београд, 1938, стр. 37—40.

или чак и као идеје односне области филозофије права³⁸⁾, скоро спште усвојена³⁹⁾, истичу се, као битна за сам појам држављанства, два: да свако лице треба да буде држављанин једне државе и да свако лице треба да буде само држављанин једне државе (тј. да ниједно лице не треба, у исти мах, да буде држављанин двеју или више држава). Ценећи, правилно с обзиром на данашњи правни систем и правна схватања, значај и важност везе држављанства, од које, најчешће, зависи правни статус појединачнога лица, ценећи права и дужности који произишу из овог односа како за јединку у питању тако и за сам колективитет-државу, ценећи, најзад, битност широке апсорбције која, у погледу појединачнога, наступа као последица факта постојања односа држављанства, правна теорија, сходно чињеницама које детерминишу њену садржину и правца⁴⁰⁾, истакла је, у погледу институције држављанства, принцип искључивости, и то како у погледу постојања тако и у погледу обима држављанства извеснога лица. На тај начин она, у осталом сасвим правилно, тежи да установи држављанства да пуни значај и да омогући правилно и потпуно везивање свих правних последица које се иначе везују за ову институцију. На тај начин она, дакле, жељи да се, бар у погледу овог општег правног претходног питања постигне пуна извесност, како би се, у што је могуће већој мери, свој док постоји овакав правни систем и склоп човечанства, отклонили и тако већ често врло значајни и компликовани правни сукоби који долазе као последица факта постојања више⁴¹⁾ независних правних система.

Међутим, у пракси, дакле у погледу позитивно-правног стања које као факат данас постоји, провођење принципа искључивости није осигурено. Руководећи се, у крајњој линији, сопственом оценом вредности институције⁴²⁾, руководећи се, дакле, оце-

(38) В. нашу књигу: Начела . . . , стр. 68 и тамо наведену литературу.

(39) В. на пример резолуцију Института за међународно право донету на конгресу у Венецији 1890 године као и закључак пре конференције за кодификацију међународног права од 1930 године. Уз то в. Rauchberg: *Die erste Konferenz zur Kodifikation des Völkerrechts*, у *Zeitschrift für öffentliches Recht*, Band X, S. 481 ff.; J. Koster: *La nationalité à la Conférence de la Haye de 1930 pour la codification du droit international*, у *Revue de droit international privé*, 1930, р. 412—447, 559, 620; Jean von Howt: *La codification des lois sur la nationalité à la conférence de la Haye*, у *Revue de droit international et de la législation comparée*, 1931, р. 103—119; в. осим тога одлична излагања у делу Roberto Ago: *Teoria del diritto Internazionale privato*, Padova, 1934.

(40) О том чињеницима које морају да детерминишу и законодавца, в. наш рад: Кодификација трајанског права, у Правосуђу за 1935.

(41) Тако проф. Gustav Walker: (у делу *Internationales Privatrecht*, Fünfte Auflage, Wien, 1934, S. 1) износи да данас постоје око седамдесет само државних правних предака, мада је тај број стварно јеш већи, пошто се често унутар сваке поједине државе налазе више правних поредака од којих сваки може доћи у скоба са правним поретком неке друге државе.

(42) А то је случај чак и онда када је она регулисана међународним споразумима, јер је овде само у питању согласност оцена предности услед сагласности мерила вредности, што јасно излази из потребе ратификације међународних споразума-уговора (в. о овом питању одличну књигу Pierre Chaille-a: *La nature juridique des traités internationaux*, Paris, 1932).

ном са гледишта интереса заједнице чије је оличење односни правни поредак⁴³⁾, поједини правни поретци, регулишући установу држављанства, садрже често и норме које својим постојањем и својом применом значе повреду овога принципа. Нормирајући која се лица имају сматрати држављанима државе у питању, услед чега наступа промена држављанства на страни извесног лица и када извесно лице престаје да буде држављанин државе у питању, правни поретци, па било да се они посматрају сваки посебице било да се посматрају у фактичком поретку паралелног постојања, доводе до факта постојања с једне стране лица која немају у опште држављанства, а с друге стране лица са два или више држављанства. Отуда и код овога претходног опште-правног питања, појава проблема сукоба држављанства⁴⁴⁾. Сукоба који може бити, с обзиром на одступање од принципа искључивости, негативан и позитиван⁴⁵⁾: негативан, онда када у односу на извесно лице не постоји никаква веза држављанства, када, дакле, лице у питању не припада, као држављанин, ниједном колективитету-држави; негативан, онда када у односу на извесно лице постоје две или више веза држављанства, када, дакле, лице у питању припада у исти мах, као држављанин, двама и више колективитима.

II. Појава човека као друштвенога бића намеће његовој везивању и посматрању у оквиру заједнице преко које и у којој он дела. То је везивање различито с обзиром на интересе у питању чијем се задовољењу тежи. У појединим временима важност оваквих појединих везивања је различито цењена. Данас, с обзиром да важност државе као факта и као врсте колективитета, веза држављанства, цењена по савременом релативистичком мерилу вредности у односу на друга савремена везивања јединке и колективитета, обележава се, у области правно-релативних, посебно директно правно-релативних појава, као установа од прворазредне важности. Отуда се, у погледу ње, њеног, дакле постојања и организације, поставља захтев искључивости, тј. захтев да свако лице треба да буде држављанин једне државе. Шта више, извесни писци дају овом захтеву апсолутан значај, тако да са њиховог становишта нити могу постојати нити у стварности постоје лица која се налазе везана држављанском везом за било који колективитет-државу⁴⁶⁾. По гледишту ових аутора, не докаже ли извесно лице да је оно држављанин једне одређене државе, тј. буде ли држављанство извеснога лица непознато или неизвесно, има се сматрати да је оно држављанин

(43) Разуме се, као што смо већ рекли, сходно схватњу интереса од стране оних који су у једном давон којентуту позвати и у могућности да постојање, садржину и облик тога интереса, путем формулисања правних норми, одреде.

(44) B. Basdevant: *Conflits des nationalités dans les arbitrages vénézuéliens*, у *Revue de droit international privé*, 1909, p. 41—63.

(45) B. S. Gargas: *Die Staatenlosen*, у *Bibliotheca Visseriana*, tomus septimus, 1928, S. 6—7.

(46) B. o tome Marc Vichniac: *Le status international des apatrides*, у *Recueil des Courts*, T. 43, p. 123 et suiv.

државе у којој се поставља питање његовог држављанства и везивања правних последица за овај факат, или бар држављанин државе у односу на коју се то лице налази везано извесним спољним околностима које заснивају објективно оправдану претпоставку о његовом држављанству (на пр. домицил). На тај начин, сматрајући неморалном евентуалну појаву лица без држављанства⁴⁷⁾, и хотећи да по сваку цену спрече постојање такве појаве у правноме поретку (тежећи тиме, у исти мах, и да отклоне све правне сукобе који неминовно настају услед појаве и у опште услед појаве сукоба држављанства), ови аутори, дакле, негирају сам проблем, руководећи се, при томе, извесним принципима идеалнога правнога система и заборављајући на факат позитивитета права⁴⁸⁾.

Међутим фактично стање не одговара оваквом схватњу. Из разних узрока, који ће бити у даљем изложени, а посебно услед чињенице независности регулисања од стране сваке поједине државе да ли је једно лице њен држављанин, када ће извесно лице постати њен држављанин и када ће то престати да буде, у људском друштву, као таквом, као целини, у поретку координације позитивно-правних система поједињих држава, може се десити, као што се у ствари и дешава, да извесно лице, у једном даном моменту⁴⁹⁾ и у току једног дужег или краћег периода времена или чак и у току целога свога живота, буде без држављанства, тј. да не буде везано, путем ове правне везе, за известан колективитет-државу. Овај факат, који је данас скоро опште признат, наметнује и често потребу посебног регулисања последица које услед његовог постојања настају, посебно потребу регулисања пракси које настају услед непостојања конкретизације установе држављанства у односу на извесно лице а у вези придавања значаја тој установи као „тачки везивања” у области односнога правнога система⁵⁰⁾. Он је тиме, а нарочито својом да-

(47) B. прих. 46.

(48) То је у самој ствари проблем односа позитивно-правног система (дакле онога који је предмет правне науке у правосудији, техничком смислу речи) и идеалног-правног система (дакле онога који је предмет филозофије права; в. нашу књигу *Начела . . .*, стр. 63 и даље). Тај се проблем, у већој или мањој мери, конкретизује у погледу сваке правне области и јавља се, у крајњој линији, као конституисање једнога идеалнога „природног“ правног система, оштећен и заједничког било да се нареде било да са времена (у области Међународног приватног права, он се, на пример, означава у виду супротстављања идеалистичке и територијалистичке концепције—т. д. Милан Бартон: *Idealistische und teritorialistische Konzeption*, у *Archiv für Praktische Rechtswissenschaft*, јул—август 1932 — и свој посебни изразак је добио у делу *Principes de droit international privé*, 1903; Зимбајм-а: *Internationales Privatrecht*, 1897; и Франкенштайн-а: *Internationales Privatrecht — Grenzrecht*, 1926—1935). — У погледу држављанствене ситуације је иста. Отуда професор Zeballos, у своме делу *La nationalité* (tome I, Pariz, 1914, p. 233—234), истиче десет основних правила идеалнога и најбољега регулисања институције држављанства.

(49) Па било да тај појенат наступи већ са самим рођењем лица у питању, било да он наступи тек у току његовога живота (а, теоретски посматран, и чак и после његове смрти), т. ј. да лице у питању буде лишено држављанства које је дотле имало а да у истом моменту било већ нека неко друго држављанство било да не стекне неко друго држављанство.

(50) B. примедбу 29.

нашњом многобројношћу, добио значајну важност, мада се он, као такав, сматра увек само као изузетак, сматра, посматран са гледишта филозофско-правног мерила вредности, као једна аномална, непожељна ситуација. Отуда и оштра и неповољна оцена многих аутора о појави лица без држављанства, лица која се обично називају хаяматлози или апатриди⁽⁵¹⁾). Тако их de Volleville назива „међународним вагабундама“⁽⁵²⁾), Sieber „друштвеном ратном“⁽⁵³⁾), Oppenheim их упоређује са бродовима који, без заставе, лутају по широком мору⁽⁵⁴⁾). Све ове оцене, које могу да буду, у појединим случајевима и у појединим периодима времена, више или мање оправдане, не мењају ниуколико сам факат постојања институције. Зато правни поредак сваке државе мора са њим да рачуна и да му прида одговарајућа правна следства.

Постојање лица без држављанства је данас, у текућем периоду друштвене историје, мислимо, неоспорно. Међутим, њихово постојање у историји, тј. питање од када се ова институција јавља, спорно је. По једном гледишту⁽⁵⁵⁾, установа апатрида је стара колико и човечанство, посебно она настаје са моментом првих људских миграција. При томе, различити су били узроци који су изазвали издвајање извесних појединача из заједница којима су они дотле припадали. У првом реду то су разлози економског одржања и тражења нових области за настан и живот, а доцније у великој мери ово издвајање из заједнице наступа и услед религиозних борби које су настајале у оквиру извеснога колективитета-државе. У прилог овог гледишта истиче се и чињеница да је и у римском праву већ постојала установа апатрида и то у обиму *dediticii*, тј. лица која нису имала ни својство -cives romanus-a, нити су, пак, била странци, тако да она нису могла, не припадајући никаквој одређеној заједници, уживати заштиту некога националнога закона, већ су живела под влашћу *ius naturale* и *ius gentium*. На другој страни истиче се мишљење⁽⁵⁶⁾ да је установа апатрида производ модерне државе и то оне која је

(51) У немачком језику лице без држављанства се назива *Heimatlos* (т.ј. лице без замешајности), када се у новијој литератури, и то, мислимо, сасвим правилно, овај израз све више заменjuје изразом *Staatenlos* (тако је в. Dr. Christoph Pfeiffer: *Das Problem der effektiven Staatsangehörigkeit im Völkerrecht*, Leipzig 1933; Marc Vichniac: op. cit., p. 134—135; у осталом, овде је у питању само тачније техничко означење, пошто је већа између замешајности и држављанства тако велика, да једна установа, када се јавља на страни неког лица, не може постојати без друге; в. тако на пример, §§ 3, 12, 13, 14, 41, 47, 59, 60 напет Закона о држављанству). — У француској литератури, сходно немачком изразу, овај се институција назива *Heimatlosat*, а у новије време лица без држављанства се називају *sans-patrie* (виј. André Colanér: *De la condition des „sans-patrie“ — Étude critique de heimatlosat*, Paris, 1932) или *apatridie* (виј. J. G. Lipovano: *L'apatridie*, Paris, 1935, p. 27). — У Италији они се називају *apolidi* (виј. Luigi Oliv: *Diritto internazionale pubblico e privato*, Milano, 1934, p. 56), и у англо-саксонској литератури *stateless* (виј. A. Dicey, *Adigest*, London, 1927, p. 156).

(52) B. J. G. Lipovano: op. cit., p. 20.

(53) B. Des Staatsbürgerinternationalen Verkehr, Bern, 1937.

(54) B. International Law, v. I, London, 1920, p. 312.

(55) B. Marc Vichniac: op. cit., p. 31—53.

(56) B. Mirkine-Guetzvitch: *Les sources constitutionnelles de la nationalité, y La nationalité dans la science sociale et dans le droit comparé*, Paris, 1933.

започела да се формира после Вестфалског мира и која је, на континенту, добила свој пуни израз после Француске револуције⁽⁵⁷⁾). Чињеница постојања *dediticii* у римском праву, који заиста по своме правном положају у великој мери одговарају данашњим лицима без држављанства, не може, по заступницима овога гледишта, да послужи као доказ постојања апатрида као историске категорије још у старом веку, пошто је ова установа имала само један локално, специфични-римски карактер а временски постојала само кроз кратко време (јер је, као што је познато, чувени едиктом императора Каракале из 212 године признато свима припадницима⁽⁵⁸⁾) царства својство римског грађанина)⁽⁵⁹⁾). Принцип *ius sanguinis*, који је служио као основа за одређивање припадништва извесној политичкој заједници и који је важио код свих народа који су се сматрали да припадају кругу „цивилизованих народа“⁽⁶⁰⁾), те чији су припадници могли, евентуално, да на територији других држава уживају извесна права, искључивао је, заједно са искључењем могућности промене држављанства, и могућност постојања лица без држављанства. Феудализам, са принципом *ius soli*, доноси и идеју о *allégeance perpétuelle* (*Nemo potest exuere patria; jus originis nemo mulare potest; semel civil, semper civis*⁽⁶¹⁾), тако да је, с обзиром на апсолутност и општост начела у питању, постојање лица без држављанства било немогуће. Тек се укидањем феудалног поретка, усвајањем различитих система при регулисању држављанства, признањем свакој држави права да слободно сама прописује норме о своме држављанству⁽⁶²⁾, омогућавање појединцима да својом вољом утичу на своје држављанство и установљавањем опште војне обавезе⁽⁶³⁾), појава лица без држављанства постаје могућа а ускоро и факат, факат који је, по свом схватљању, последица новога стања које је, у току последња два века, настало у погледу поимања државе и природе, посебно садржине, везе која постоји између ње и јединке која претставља њен супстрат — дакле држављанина.

(57) Јер су овде били у питању привладници - *ressortissants*, за разлику од држављана - *sujets*.

(58) B. Edouard Cuq: *Manuel des Institutions juridiques des Royaumes*, seconde édition, Paris, 1928, p. 93.

(59) У смислу у коме се овај појам схвата данас у области Међународног приватног права у погледу могућности сукоба закона; в. L. Kühl: *Zum Begriff der „nation civilisée“*, in *Zeitschrift für öffentliches Recht*, Band VII, S. 86 ff; E. Bastin: *Les principes de droit international privé*, Paris, 1930.

(60) Или какву англо-саксонци Once a subject, always a subject. — Енглеско Common Law је сматрало да ништа друго до смрти не може да раскине везу која спаја касала и смртни лежје, па пре маје и поданике и краља, држављане и државу, пошто су права феудалних господара прешла у Енглеску владу а у Америци на државу (в. A. Weiss *Traité théorique et pratique de droit international privé*, Paris, t. I, 1915, p. 16).

(61) B. Fritz Ultmann: *Die ausschließliche Zuständigkeit der Staaten nach den Völkerrecht*, Bonn, 1933; Eberhard Thadden: *Die vorbehaltene Befähigungsbereiche der Staaten*, Göttingen, 1934.

(62) B. Lipovano: op. cit., p. 52.

Које је од ова два гледишта тачније, тешко је рећи. У самој ствари одговор на питање зависи од посматрања појма држављанства као таквог и његовог историског настојања и развоја. А и у свом погледу постоји спор: да ли је институција држављанства стара колико и сама политичка организација (држава одн. њени ембрионални облици) или је она везана за један одређени облик политичке организације (на пр. државу која се формира после Вестфалског мира и која долази до изражaja у добу просвећености осамнаестог века⁽⁶⁴⁾)? Имајући у виду природу држављанства као правне везе између јединке и колективитета-државе, имајући у виду могућност диференцијације која постоји у погледу веза између појединача и колективитета политичко-коерситивне природе а посебно могућност диференцијације која, сходно општем и вечитом закону трансформације и релативности⁽⁶⁵⁾), постоји у историско-перспективно посматраној структури и организацији једне такве везе, нама изгледа да је прво гледиште тачније. Факат *dediticii* у римском праву; вероватност постојања лица без држављанства у периоду прелаза са система *ius sanguinis* на систем *ius soli*; долажење, за време важења феудалног система посебно после открића Америке, у правну област феудалног режима лица која нису припадала никаквој организованој политичкој заједници⁽⁶⁶⁾; правне последице верских прогона које су наметале, макар и прећутно, изузетке од правила *semel civil, semper civis*; многи случајеви постанка лица без држављанства који су се појавили у новије време; све то, мислим, говори у прилог оваквог схватања. Само при томе не треба веровати у сталну, општу и вечиту нужност саме институције, исто онако како што не треба веровати, онда када се она схвати онако како је раније изложено, тј. када се она схвати као творевина позитивно-правног поретка (тачније позитивно-правних поредака), у сталну, општу и вечиту нужност саме институције држављанства. Исто онако као што ових институција није некада, негде или само у неким периодима времена постојало, није искључена могућност да развитак правнога поимања одведе њиховом ишчезавању, ишчезавању које може бити и опште (тј. односити се на саму установу држављанства) тако и на њене, позитивне или негативне, облике (тј. односити се, на пример, на вишеструко држављанство).

(64) В. на пример Tor Hugo Wistrand: *La diplomatie et les conflits de nationalités*, Paris, 1922, p. 4 et suiv.

(65) В. најчешћи чланак *Le principe de l'autonomie de la volonté et le principe de la liberté conventionnelle*, у *Revue générale* за 1935.

(66) И ако је, можда, на територији одакле су они долазили било засновано извесно удржавање, од стране дошаљака, у циљу привредне експлоатације.